

Len og stamhuse i Jylland

Historie/Jyske Samlinger, Bind 4. række, 3 (1917)

Link til pdf:

http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/ho/ho_4rk_0003-PDF/ho_4rk_0003_75569.pdf

Link til webside:

<http://tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=75569>

pdf genereret den : 28/5-2008

Len og stamhuse i Jylland.

Af S. Nygård.

Den, der har endog blot et ubetydeligt kendskab til Danmarks topografi, vil have lagt mærke til det iøjnefaldende forhold, at len og stamhuse er fordelte på en højst ulige måde over landet, idet der hersker stor fattigdom på dem længst mod vest, mens de mod øst — på øerne — optræder i rigelig mængde, skønt også der ujævnt. Mens Jylland således kun har 2 grevskaber (Frijsenborg og Lindenberg) og kun 1 baroni (Vilhelmsborg) paa sine halvfemte hundrede kvadratmil, har Fyn på halvhundrede 5 af hine og lige så mange af disse, og paa Lolland, der ikke engang er halv så stort som Fyn, findes ikke mindre end 6 grevskaber og 3 baronier. Går vi over til vor største ø, Sælland, træffer vi vel ikke flere grevskaber og baronier der end på Lolland — nemlig kun 4 af førstnævnte og 5 af sidstnævnte, altså ialt 9 — men i forhold til, hvad der findes i det tre gange så store Jylland er det jo dog ret betydeligt. Øerne er altså i det hele taget særdeles rigeligt forsynede med len i forhold til Jylland, og hvad stamhuse angår gør noget lignende sig gældende om end i noget mindre grad; skønt Jylland ialt har 12, foruden nogle faa fideikommisgodser, har det dog knap så mange som det lille Fyn.

Dette forhold skyldes naturligvis ikke blot tilfældigheder, selv om tilfældet måske nok har nogen skyld i det; det står ganske utvivlsomt i forbindelse med, at landets tyngepunkt i det hele taget er flyttet østpå, med at hovedstaden og regeringens sæde findes paa Sælland.

Vi ved jo alle, at det er noget forholdsvis nyt, at Danmarks konge næsten hele året rundt residerer i eller ved København, at endnu Christian den fjerde og alle kongerne før ham såvel i middelalderen som i den nyere tid hyppigt skiftede opholdssted. Idelig så man dengang kongen med sit pragtfulde følge drage til hest gennem landet og den store skare af tjenende ånder samt hoffets bagage transporteres fra sted til sted paa de usle bøndervogne, der kun langsomt kunde komme frem ad de jammerlige veje, der snoede sig gennem landet over mark og hede, gennem skov og krat, fra by til by. Hoffet holdtes på et af de mange slotte, hvor kongen fandt for godt at slå sig ned, snart i øst og snart i vest; der var nok at vælge imellem. Øst for sundet var først Helsingborg, senere Malmøhus i høj kurs. På Sælland lå Vordingborg, hvor Valdemarerne så ofte holdt til; fra midten af det 15. århundrede stilledes det i skygge af Københavns slot; Frederiksborg blev senere et meget yndet sted og Antvorskov brugtes ofte som station på vejen mod vest. Navnlig i middelalderen var kongerne hyppige gæster på de fynske slotte Nyborg, Næsbyhoved og Hindsgavl, der var bekvemme herberger på vejen fra Sælland til Jylland, hvor Koldinghus og Skanderborg ofte var de jagtelskende kongers opholdssted, og hvor der forøvrigt var slotte nok at vælge imellem, så at sige lige fra Skagen til Kongeåen.

Da kongerne fra midten af det 17. århundrede blev næsten fast bosiddende i København, bevirkede det ganske naturligt, at landets aristokrati efterhånden koncentrerede sig mere og mere omkring denne by, at det mere end

hidtil blev tilbøjeligt til at samle sine godser så nær som muligt ved hovedstaden og at forsvinde fra landets afsides kroge. Øerne bliver det høje aristokratis eldorado, Jylland ligger for afsides og forlades derfor lidt efter lidt. Tidligere trivedes højadelen lige godt overalt; hver landsdel prægedes så at sige af sine adelsslægter, der jo ganske vist ikke var stavnsbundne til en bestemt egn men som dog ofte var meget nøje knyttet til en bestemt provins, hvor de generation efter generation levede, virkede og døde paa de samme godser. De skånske provinser havde Ulfstanderne på Glimminge og Skabersø, Braherne på Vidskøfle og Knudstrup, »de prægtige Thotter« på Næs og Lillø, Sælland havde de talrige Biller på Allindemagle og Svanholm, de gamle Lunger på Højstrup. »De stolte Gøyer« var længe nøje knyttede til Kelstrup og Krænkerup på Lolland, og på Fyn sad Skinkeler, Rønnover og Friiser. Nogle af landets stolteste slægter husede Jylland; der var den voldsomme familie Brok, som i århundreder boede på Gl. Estrup, Banner, som holdt til oppe i Vensyssel, Gyldenstjerne på Ågård og Tim — bl. a. den Per, der sa' pyt til kongen —, og der var Skeelerne og Rosenkrantzterne, som endnu blomstrer i de samme egne, hvor de havde rod for mange hundrede år siden.

Overalt, hvor de omrejsende konger drog hen, traf de altså medlemmer af den stand, som ikke blot stod hoffet nærmest, men af hvilken også kongemagtens repræsentanter udgik. Som lensmænd sad jo disse mægtige mænd rundt omkring på de kongelige slotte, hvor de modtog »hans nåde« som gæst, når han drog gennem landet; om dagen var de på jagt med ham eller sad i hans råd, om aftenen pokulerede de, til de faldt under bordet. Men enevælden forandrede også dette forhold. Lenene ændredes til amter, lensmændene erstattedes af amtmænd og amtsskrivere, af hvilke de sidste næsten altid

var borgerlige personer og de første vel meget ofte adelige men dog ingenlunde altid. De gamle adelsslægter havde ikke blot i krigen lidt store tab, de trængtes også fra højre og venstre af indvandrede adelige og indfødte borgerlige personer, der dels tog mange af deres godser i besiddelse, dels trængte dem ud af de indbringende embeder. Og de mænd af højadelen, der før havde været kongens hovmestre, måtte nu fornedre sig til at være hans ydmyge tjenere; vilde de ikke det, måtte de forsvinde; der var altid andre, der var villige til at træde i deres sted; var de ikke fornemme nok, kunde de blive det ved kongens nåde; han kunde jo adle dem, der ikke var adelige, han kunde give dem høj rang gennem embeder og titler. Og nu — kort tid efter at København virkelig var blevet landets residensstad — kom dertil, at man for at høre til højadelen måtte være greve eller baron. Det var noget nyt. Grever havde man kendt før — f. eks. Korfits Ulfeldt — men ikke danske grever — Ulfeldt var jo tysk rigsgreve. Men den 25. maj 1671 udfærdigede kongen grevernes og friherrernes privilegier, og dermed var der for fremtiden skabt en dyb kløft mellem den ganske almindelige adel og den nye højadel. De adelige privilegier led derved vel ikke direkte noget skår, men greverne og friherrerne fik dog større privilegier, blandt hvilke ikke de mindste var dem, der knyttede sig til de af dem oprettede grevskaber og baronier; det tillodes nemlig dem, som det behagede kongen »til grevelig ære og værdighed at ophøje«, da der »til sådan ære og værdighed med sømmelighed at bære udfordres stor middel og formue« at oprette grevskaber, og »i henseende til den depense og omkostning, som greverne til deres stand at føre, kongen og det kgl. hof til større lustre, dagligen må gøre« skulde ikke blot den grevelig residens men også

300 tdr. hartkorn af det tilliggende bøndergods være fri for al kontribution og pålæg, prinsessestyr undtagen. Grevskaberne skulde være på mindst 2500 tdr. hartkorn ¹⁾. Havde en greve ikke oprettet noget grevskab, skulde hans ældste søn have ret til forlods af hans bo at udtage så meget hartkorn, som der hørte til et grevskab, eller 120000 rdlr. til at købe gods for; det var jo på de tider, da en tønde hartkorn kun var halvhundrede rdlr. værd. Baronierne, der kun skulde være på 1000 tdr. hartkorn, fik kun skattefrihed for 100 tdr. bøndergods, og den ældste søn fik dør kun ret til eventuelt at udtage 50000 rdlr. forlods af sin faders bo. Iøvrigt knyttede der sig såvel til grevskaber som til baronier eller friherskaber mange særlige rettigheder; de kunde ikke udlægges for gæld og overhovedet kun forbrydes ved crimen læsæ majestatis; besidderne fungerede som amtmænd i deres len, havde jus vocandi til præstekald, udnævnte birkedommere, hvis domme kun kunde appelleres »immediate til højesteret«, selv kunde de kun indstevnes direkte for samme høje ret osv. osv. Det var hverken få eller små privilegier, og de pligter, der påhvilede lensherrerne, kunde ikke siges at danne nogen særlig modvægt mod dem; men tiderne var besværlige og vedblev at være det langt frem i tiden. Man må derfor ingeniunde tro, at det at være lensgreve eller lensbaron betød det samme som at sidde på den grønne gren og lade fem være lige. Dertil kom — og det var det værste — at disse store godskomplekser, sammensatte af private ejendomme, ved slægtens uddøen vilde tilfalde kongen; desuden var privilegierne ikke altid at stole

¹⁾ Det må erindres, at her er tale om gammelt hartkorn efter Frederik den tredjes matrikkel. Efter Christian den femtes matrikkel vil det i Jyllands mindre frodige egne vist omtrent svare til 16—1700 tdr. Baronierne 1000 tdr. svarer altså til 650—700 tdr. i senere tid.

på, da lovgivningen undertiden i enkelte tilfælde suspenderede dele af dem (f. eks. frd. 29. septbr. 1710 om kornskat).

Den gamle danske adel var, trods alt, hvad den i de senere år havde forbrudt mod land og rige, trods alle de tab, den havde lidt ved sin letsindighed og de uheldige krige, trods det, at mange af de godser, den tidligere i kraft af sine privilegier havde haft eneret til, nu ved tidernes ugunst var vandret over på fremmede hænder, dog stadig stolt af sin store fortid og lidet tilbøjelig til at kaste sig i støvet for tronens fod, selv om adskillige af dens medlemmer havde forstået at bøje sig for nødvendigheden og havde indordnet sig under de nye forhold. Den så derfor skævt til disse nye grever og friherrer, og det var utvivlsomt ret gængse adelsanskuelser, der kom til orde gennem den bidende satire »grevens og friherrens komedie« fra 1675, i hvis 1. akts 3. scene der forekommer følgende samtale:

Mette: En greve, en friherre kan man gøre af hvad slags folk, man vil, en bankerotterers søn, en kræmmers søn, en kromands, en kedelsmeds, en glarmesters, en kuplers, en skinders, en gilders, en bissekræmmers, en . . .

Peder: Hør op i djævelens skind, ellers får vi bøddeles og rakkerens med.

Mette: Ja, men deraf kan du ikke gøre en herremand; der skal så mange forfædres våben på begge sider, og både på fædrene og mødrene må de have været uden berygtelse, at man kan ikke sige dem den ringeste klik på; hvor kan man da komme så let til at være herremand som greve eller friherre?

Det ses let, at »herremand« her ikke er taget i betydning af en mand, der ejer en herregård; nej, en herremand, det er en mand, der i de gode gamle tider, før 1660, var berettiget til at eje herregård, en født adelsmand, helst med

16 aner eller flere; brevadel kendtes jo også nok før 1660, men den regner satirens forfatter Mogens Skeel ikke med; hans egen ætt var jo århundreder gammel, så gammel, at ingen kunde sige, hvorfra den egentlig stammede, og det samme var jo tilfældet med de fleste betydelige adels-slægter.

Uden at man just helt kan godkende de ord, den adelige forfatter har lagt Mette i munden, må man dog indrømme, at der er noget sandt i dem. En kendsgerning er det jo også, at en af dem, der først blev ophævet i grevestanden, var Griffenfeld, altså en vintappers søn, og to af de først udnævnte baroner, brødrene Marselis til Marselisborg og Vilhelmsborg, var sønner af en købmand, ganske vist en købmand, der var blevet adlet, men det gjorde ikke sønnerne stort bedre i en Skeels øjne.

Blandt de ældste grever og friherrer var der dog også en del, der var af gammel dansk adel. Landets ældste og største grevskab er som bekendt oprettet af Mogens Friis, og til nogle af de ældste friherskaber knytter sig navnene Trolle, Friis, Holck og Juel. Men en af landets rigeste og mest ansete slægter, nemlig Skeelerne, som senere i Jylland oprettede et grevskab og fire stamhuse, holdt sig foreløbig tilbage.

En god halv snes år efter, at Christian den femte ved oprettelsen af grevskaber og friherskaber havde skaffet sig og hoffet »større lustre« gav han ved Danske lovs 5-2-65 »enhver privilegeret«, altså alle adelspersoner og dem, der ved kongelig benådning var blevet ligestillede med adelige, ret til af deres sædegårde og gods at oprette stamhuse, der skulde være på mindst 400 tdr. hartkorn. Der var til disse ikke knyttet særlige forrettigheder undtaget den, at der ikke måtte ske indførsel i dem, ligesom de ikke måtte sælges eller afhændes. Den, der oprettede et saadant stamhus, kunde tage bestemmelse angående succes-

sionen. Den væsentligste fordel ved at oprette et stamhus bestod altså i, at man derved kunde sikre en enkelt linje af sin slægt et godt udkomme og derved en anselig social stilling gennem tiderne. Tilladelsen blev benyttet af mange. Stamhuse i snesevis opstod i den følgende tid, men erfaring viste efterhånden, at deres stabilitet ikke var stor; en mængde af dem bestod kun en forholdsvis kort tid; omtrent to tredjedele af de jyske stamhuse er forlængst forsvundne, bøndergodset er spredt for alle vinde, hovedgårdene udparcellerede. Grevskaberne gik det iøvrigt ikke stort bedre, baronierne langt værre. Den gamle historie om, at hvad den ene generation samler, nyder den anden og øder den tredje, synes derved at bekræftes.

Efter disse almindelige bemærkninger skal vi gå over til at se, hvorledes Jylland fik sin rigelige andel af len og stamhuse. For at lette oversigten skal først nedenfor meddeles en fortegnelse over grevskaber, baronier og stamhuse m. m., indenfor hver art opstillet kronologisk efter erektionstiden. Fortegnelsen er i det væsentlige udarbejdet efter Viborg landstings skøde- og pantebøger, men hvor disse ikke giver de ønskede oplysninger, er trykte kilder¹⁾ taget til hjælp; af saadanne maa særlig nævnes de af W. v. Benzons i »Magasin til den danske adels historie« I meddelte »Efterretninger om majorater i Danmark af fideikommisskapitaler, stamhuse, friherskaber og grevskaber 1823«, »Prospekter af danske herregårde« ved F. Richardt og T. A. Becker I—XX (1844—68), »De danske majorater« af F. Krogh (1868), 3. udgave af Traps Danmark, afsnittet »Majorater, fideikommiss og familielegater«, på side 125 ff. af Hiort-Lorenzen og Ellen Rosendahl: »Repertorium over legater og milde stiftelser i Danmark« VI

¹⁾ De trykte kilder er ofte i modstrid med hinanden, og ingen af dem synes at være fuldt pålidelige.

(1904), det nysudkomne værk »Danske len« af Bobé, Graae og West, der dog kun omhandler de endnu bestående grevskaber og baronier, samt endelig Hof- og statskalenderen. Det lille Gustav-Bangske skandskrift »Danske len og stamhuse« (1906) kan der i denne forbindelse helt ses bort fra; det har i det ovennævnte arbejde af dr. Bobé m. fl. fået den afklapsning, det ærlig har fortjent (s. III ff.).

I fortegnelsen er medtaget alle de len og stamhuse, der er eller har været i Jylland, men oplysningerne gør iøvrigt mindst af alt fordring på fuldstændighed i andre henseender, da det kun har været hensigten så kort og knapt som muligt at meddele det væsentligste. Således er forsætlig de avls- og ladegårde, der var inkorporerede i flere af lenene og enkelte af stamhusene, i reglen ikke nævnte, hvorimod så vidt muligt alle de gårde, der havde sædegårdsprivilegier, er medtagne. Hvor hartkornet anføres, forstås dermed den samlede sum — afrundet til hele tønder — af hovedgårdstakst, tiender og gods, f. s. v. andet ikke er bemærket, men iøvrigt var dette jo, som det fremgår af fortegnelsen, ofte meget varierende, dels fordi det stod besidderne frit for at forøge deres len og stamhuse med mere gods, dels fordi det i reglen ikke var vanskeligt at få kongens tilladelse til at foretage mindre forandringer og omlægninger. — De, hvis navn er sat med spærret skrift, består endnu.

1. Grevskaber.

Frijsenborg, oprettet $\frac{3}{4}$ 1672 for rentemester Mogens Friis af Jernit (Frijsenborg), Tulstrup, Lyngballegård, Østergård i Velleb sogn og Hagsholm, hvortil senere — vist 1704 — kom Friisendal, 1736 Faurskov (317 tdr. htk.), 1802 Søbygård (vist c. 600 tdr. htk.), 1844 Boller og Møgelkær (1767 tdr. htk.). Desuden var Kollerup 1760—1802 nøje knyttet

til grevskabet ifølge grev Christian Friises testamentariske bestemmelse af $17/7$ 1760.

Hartkorn 1672: 3001 tdr. (gl. matr.),¹⁾ 1846: 6677 tdr., 1914: 2197 tdr.

Løvenholm, opr. $1/5$ 1674 for statholder Ditlev Rantzau af Gesingholm (Løvenholm), Demstrup, Sødringholm, Eskær i Salling (solgt 1681) og Skovgård i Tørrild herred (solgt ifølge bevill. af $19/9$ 1732).

Hartkorn 1732: 1643 tdr., 1738: 1826 tdr.; Skovgård var ved salget 139 tdr.

Nedlagt efter bevill. af $2/12$ 1741.

Schackenborg, opr. $23/6$ 1676 for stiftamtmand Otto Didrik Schack af Møgeltønder.

Hartkorn 1676: 2202 tdr. (gl. matr.), 1846: 2186 tdr. foruden tiender.

Ligger efter fredslutningen 1864 næsten helt udenfor Jyllands grænser.

Scheel, opr. $1/10$ 1725 for major Kristen Jørgensen Skeel (Scheel) af Sostrup (Scheel, senere Benzon) — hvori indbefattet Stensmark og Debildhede — Skærvad, Ørbækgård og Skern.

Hartkorn 1726: 2523 tdr.

Nedlagt efter bevill. af $5/6$ 1807.

Lindenberg, opr. $18/6$ 1781 for gehejmeråd Heinrich Carl Schimmelmann af Lindenberg, Tulsted, Tustrup, Toruphedegård og Vildmosegård, hvortil 1800 kom Gudumlund (630 tdr. htk.).

Hartkorn 1781: 1692 tdr., 1846: 2012 tdr., 1914: 819 tdr.

¹⁾ Ved gl. matr. forstås her Frederik III.s matrikkel (landgildematriklen), der 1688 afløstes af Christian V.s matrikkel (landmålingsmatriklen), der stod i kraft til 1844, da den nye matrikkel indførtes.

Det grevelige Rantzauske forlods, opr. $^{10}/_9$ 1756 for vicedatholder Christian Rantzau af Rosenvold, Asdal og halvdelen af Hammelse. De to sidste solgtes eft. bevill. af $^{1}/_2$ 1793, men 1828 henlagdes Skovgårde på Fyn til forlodset.

Hartkorn 1756: 1285 tdr., 1846: 394 tdr., 1914: 196 tdr.

2. Friherskaber.

Frisenvold, opr. $^{6}/_4$ 1672 for grev Mogens Friis af Torup (Frisenvold) og formentlig Løjstrup.

Hartkorn 1672: 1012 tdr. (gl. matr.). Nedlagt 1683.

Ryssensten, opr. $^{1}/_7$ 1672 for generalmajor Henrik Ruse af Bøvling (Ryssensten) og halvdelen af Store Ørs.

Hartkorn 1672: 3500 tdr. (gl. matr.), ved kgl. bevill. af $^{15}/_{12}$ 1679 nedsat til 1500 (gl. matr.), 1768 og 1797 1442 tdr.

Nedlagt efter bevill. af $^{5}/_3$ 1797.

Vilhelmsborg, opr. $^{18}/_9$ 1673 for Vilhelm Marselis baron Gyldenkrone af Skumstrup (Vilhelmsborg).

Hartkorn 1673: 995 tdr. (gl. matr.), 1846: 873 tdr., 1914: 87 tdr.

Marselisborg, opr. $^{23}/_2$ 1680 for Konstantin Marselis af Havreballe (Marselisborg).

Hartkorn 1680: 1000 tdr. (gl. matr.), 1699: 801 tdr., 1747: 943 tdr.

Nedlagt efter bevill. af $^{17}/_4$ 1805.

Lindenberg, opr. $^{31}/_1$ 1681 for Sofie Amalie Lindenov, enke efter Klavs Daa, af Dåsborg (Lindenberg).

Hartkorn 1681: 693 tdr. (gl. matr.), efter nedlæggelsen (1757): 895 tdr.

Nedlagt efter bevill. af $^{8}/_{10}$ 1751 og $^{17}/_3$ 1753.¹⁾

¹⁾ Oprettedes påny 1764 af Schimmelmann; indgik 1781 i grevskabet Lindenberg.

Høgholm, opr. $\frac{30}{3}$ 1681 for Iver Juul Høeg af Bjørnholm (Høgholm), Lykkesholm og Fævejle.

Hartkorn efter nedlæggelsen (1760): 937 tdr.

Nedlagt efter bevill. af $\frac{16}{2}$ 1748.

Villestrup, opr. $\frac{7}{3}$ 1757 for amtmand Verner Rosenkrantz.

Hartkorn 1757: 619 tdr.

Nedlagt efter bevill. af $\frac{14}{3}$ 1811.

3. *Stamhuse.*

Fussingø, opr. $\frac{3}{7}$ 1688 (kgl. konfirm. $\frac{14}{7}$ s. å.) af stiftamtmand Mogens Kristensen Skeel.

Hartkorn 1688: 840 tdr., 1803: 937 tdr., 1846: 900 tdr., 1914: 686 tdr.

Hevringholm, opr. 1695 af oberst Hans Friis, forøget 1726 med Tustrup i Hørning sogn og Essenbæk ladegård.

Hartkorn 1697: 435 tdr., ved salget 1783: 1255 tdr.

Nedlagt efter bevill. af $\frac{30}{10}$ 1782.

Lerkenfeld, opr. $\frac{17}{12}$ 1695 af landsdommer Peder Lerche.

Hartkorn 1695: vist 300 tdr.

Nedlagt efter bevill. af $\frac{6}{12}$ og $\frac{29}{12}$ 1743.

Birkelse, opr. $\frac{27}{10}$ 1696 (kgl. konf. $\frac{1}{12}$ s. å.) af amtmand

Otte Ottesen Skeel. Bestod af Birkelse, Rævskeergård, Hjermslevgård og halvdelen af Hammelmose, hvortil 1794 lagdes den anden halvdel af samme.

Hartkorn 1794: 1292 tdr. foruden Hammelmose gård og gods, 1846: 1608 tdr., 1914: 427 tdr.

Gammel Estrup, opr. $\frac{28}{5}$ 1697 (kgl. konf. $\frac{13}{3}$ 1700) af

Benedikte Margrethe Brockdorff, enke efter kammerjunker Jørgen Kristensen Skeel.

Hartkorn 1697: 1629 tdr., 1846: 1484 tdr., 1914: 312 tdr.

Holbækgård, opr. $\frac{12}{10}$ 1700 (kgl. konf. $\frac{6}{11}$ s. å.) af Berte

Kristensdatter Skeel, enke efter generaløjtnant Niels Rosenkrantz.

Hartkorn 1700: 439 tdr., 1727: 479 tdr.

Nedlagt efter bevill. af $\frac{29}{9}$ 1727.

Konstantinsborg, opr. $\frac{9}{2}$ 1703 (kgl. konf. $\frac{20}{2}$ s. å.) af Sofie Elisabeth Charisius, enke efter baron Konstantin Marselis. Bestod af Stadsgård, der fik navnet K.

Hartkorn 1703: 688 tdr., 1759: 821 tdr.

Nedlagt efter bevill. af $\frac{26}{10}$ 1796.

Kærbygård, opr. $\frac{3}{12}$ 1705 (kgl. konf. $\frac{9}{1}$ 1706) og $\frac{22}{10}$ 1708 (kgl. konf. $\frac{5}{1}$ 1709) af Otte Bjelke.

Hartkorn 1708 og ved Salget 1751: 242 tdr.

Nedlagt efter bevill. af $\frac{29}{5}$ 1750.

Lundenæs, opr. $\frac{20}{1}$ 1710 (kgl. konf. $\frac{10}{4}$ 1711) af landråd Jökum Verner v. Bülow.

Hartkorn ved salget 1772: 2625 tdr.

Nedlagt efter bevill. af $\frac{16}{4}$ 1771.

Skærsø, opr. $\frac{10}{4}$ 1722 af Christian Benzons.

Hartkorn 1722: 496 tdr., 1805: 498 tdr.

Nedlagt efter bevill. af $\frac{20}{6}$ 1806.

Kølbygård, opr. $\frac{20}{8}$ 1726 (kgl. konf. $\frac{26}{8}$ s. å.) af justitsråd Envold Nielsen Berregård, forøget 1741 med Vesløsgård.

Hartkorn 1726: 500 tdr., forøgelsen 1741: 349 tdr., samlet hartkorn 1777: 961 tdr.

Nedlagt efter bevill. af $\frac{3}{11}$ 1797.

Vestervigkloster, opr. $\frac{28}{2}$ 1731 (kgl. konf. $\frac{4}{5}$ s. å.) af kammerassessor Peder Nielsen Møllerup, forøget 1763 med Ørum.

Hartkorn 1731: 596 tdr., forøgelsen 1763: 296 tdr.

Nedlagt efter bevill. af $\frac{9}{11}$ 1798, Ørum var allerede frasolgt efter bevill. af $\frac{30}{5}$ 1788.

Frisenvold, opr. $\frac{6}{8}$ 1731 af Christian Ditlev greve Reventlow. Bestod af Frisenvold, Løjstrup og Kalø, forøgedes 1744 med Brusgård.

Hartkorn 1731: 2049 tdr., forøgelsen 1744: 362 tdr.

Nedlagt efter bevill. af $\frac{16}{2}$ 1798.

Rosenholm, opr. $\frac{6}{7}$ 1744 af geheimeråd Iver Rosenkrantz.

Hartkorn 1744: 667 tdr., 1832: 685 tdr., 1846: 620 tdr., 1914: 207 tdr.

Stensballegård, opr. $\frac{3}{11}$ 1748 af baronesserne Vibeke Katrine og Charlotte Amalie Krag. Bestod af Stensballegård, Værholm og øen Endelave; denne solgt efter bevill. af $\frac{13}{4}$ 1787.

Hartkorn 1748: 601 tdr., 1846: 479 tdr., 1914: 227 tdr.

Rathlousdal, opr. $\frac{7}{8}$ 1749 af geheimeråd Christian Rathlou. Bestod af Rathlousdal og Gersdorffslund.

Hartkorn 1749: 793 tdr., før 1771 forøget til 1002 tdr., var 1846: 1186 tdr., 1914: 349 tdr.

Store Restrup, opr. $\frac{12}{3}$ 1756 af Christian Frederik greve Levetzau. Bestod af St. Restrup, Torstedlund, Albæk, Åstrup og Overklit; de to sidste (453 tdr. htk.) udgik i henh. til kgl. bevill. af $\frac{27}{1}$ 1779 og erstattedes med Nørlund (502 tdr. htk.).

Hartkorn 1756: 2206 tdr., 1811: 2235 tdr.

Nedlagt efter bevill. af $\frac{21}{6}$ 1811.

Lønborggård, opr. $\frac{31}{8}$ 1757 af kancelliråd Kristen Hansen. Bestod af Lønborggård og Skrumsager, hvilken sidste (366 tdr. htk.) efter bevill. af $\frac{20}{12}$ 1805 ombyttedes med Lundesnæs (396 tdr. htk.).

Hartkorn 1757: 639 tdr.

Nedlagt efter bevill. af $\frac{28}{9}$ 1813.

(Krogsgård i Skads herred, opr. $\frac{1}{8}$ 1759 af justitsråd Jørgen Jakobsen Bruun til stamhus (430 tdr. htk.), men efter hans arvingers ønske ophævedes det af kongen $\frac{14}{3}$ 1760.)

Mattrup, opr. $\frac{3}{11}$ 1759 (kgl. konf. $\frac{11}{7}$ 1766) af justitsråd Emanuel Thygesen. Bestod af Mattrup, Mindstrup og fra 1762 Skovgård i Tørrild herred. De to sidste (213 tdr. htk.) ombyttedes efter bevill. af $\frac{19}{1}$ 1798 med Våbensholm og Nedenskov-Vilholt (230 tdr. htk.), 1821 forøget med en del tiender og gods (444 tdr. htk.).

Hartkorn 1759: 828 tdr.

Nedlagt 1828.

Tjele, opr. $15/11$ 1759 (kgl. konf. $11/1$ 1760) af generalmajor Christian Ditlev v. Lüttichau. Bestod af Tjele og Vingegård.

Hartkorn 1759: 629 tdr., 1846: 622 tdr., 1914: 240 tdr.

Bidstrup, opr. $9/4$ 1763 (kgl. konf. $22/7$ s. å.) af etatsråd Gert de Lichtenberg.

Hartkorn 1763: 663 tdr., 1846: 704 tdr., 1914: 186 tdr.

(Aggersborg, opr. $23/3$ 1767 af kancelliråd Kristen Madsen Speitzer til stamhus (610 tdr. htk.), men erektionen blev omstødt af højesteret $15/3$ 1779.)

Ausumgård, opr. $1/9$ 1777 (kgl. konf. $2/1$ 1778) af konsistorialråd Thomas Just Jermin.

Hartkorn 1777: 642 tdr., 1846: 764 tdr., 1914: 292 tdr.

Tirsbæk, opr. $22/4$ 1782 (kgl. konf. $20/11$ s. å.) af kammerherre Christian Benzon.

Hartkorn 1782: 520 tdr.

Nedlagt efter bevill. af $21/12$ 1792.

Todbøl, opr. $31/10$ 1782 (kgl. konf. $22/1$ 1783) af kommerceråd Niels Andersen Sommer, forøget 1793 ifølge kgl. bevill. af $13/7$ 1792 med Boddum Bisgård (218 tdr. htk.) og 1796 med en del tiender (96 tdr. htk.) efter bevilling af $12/12$ 1794.

Hartkorn 1782: 561 tdr.

Nedlagt efter bevill. af $8/6$ 1799.

Stenalt, opr. $29/1$ 1787 (kgl. konf. $27/4$ s. å.) af Frederik Christian greve Schack, forøget ifølge bevill. af $11/6$ 1802 med Estruplund (238 tdr.).

Hartkorn 1787: 633 tdr.

Nedlagt efter bevill. af $27/12$ 1805.

Nørholm, opr. $\frac{2}{2}$ 1790 (kgl. konf. $\frac{8}{3}$ s. å.) af etatsråd Andreas Charles Teilman. Bestod af Nørholm, Agerkrog og Lunderup.

Hartkorn 1790: 878 tdr., 1846: 967 tdr., 1914: 171 tdr.

(Ulstrup i Middelsom herred, opr. $\frac{12}{2}$ 1794 af Karoline Eleonora Agnes Raben, enke efter Kristen greve Scheel, til stamhus (547 tdr. htk.), men $\frac{26}{2}$ 1798 tilbagekaldte hun denne disposition).

Sæbygård, opr. $\frac{30}{3}$ 1797 (kgl. konf. $\frac{9}{3}$ 1798) af oberst Otte Arenfeldt. Bestod af Sæbygård og Stenshede (Ottestrup).

Hartkorn 1797: 610 tdr., 1846: 539 tdr., 1914: 68 tdr.

Benzon, opr. $\frac{5}{11}$ 1829 (ifølge bevill. af $\frac{25}{9}$ s. å.) af ritmester Jakob Benzon. Bestod af Scheel (Benzon), Stensmark, Debildhede, Skærvad og Ørbækgård, men i 1839 og 1840 frasolgte de 4 sidstnævnte m. m. (1084 tdr. htk. foruden nogle tiender).

Hartkorn 1829: 1833 tdr., 1846: 537 tdr., 1914: 361 tdr.

Rugård (565 tdr. htk.) hørte 1782—87 under stamhuset Katrinebjerg (Sælland).

Barritskov (373 tdr. htk.) hører fra 1804 under stamhuset Rosenkrantz (Rygård på Sælland).

4. Fideikommisgodser.

Herschendsgave, opr. $\frac{14}{6}$ 1788 til et familie- eller slægt- hus af Peder Herschend ifølge kgl. bevill. af $\frac{11}{4}$ s. å.

Hartkorn 1788: 150 tdr., 1846: 156 tdr., 1914: 124 tdr.

Klavsholm, opr. $\frac{4}{8}$ 1810 af geheimeråd Hans Heinrich Friccius v. Schilden-Huitfeldt til et fideikommis.

Hartkorn 1810: 620 tdr., 1846: 637 tdr., 1914: 247 tdr.

Overgård i Gerlev herred, opr. $14/10$ 1835 af kammerherre Frederik v. Arenstorff til et fideikommis.

Hartkorn 1835: 176 tdr., 1846 og 1900: 141 tdr.
Nedlagt 1910.

5. *Klostre m. m.*

Tårupgård hørte 1698—1806 til den Tårupgårdske stiftelse.

Hanstedgård er fra 1705 et hospital.

Støvringgård er fra 1735 et jomfrukloster.

Estvadgård var 1745—1804 et jomfrukloster.

Endnu skal med hensyn til disse fortegnelser bemærkes, at der med fortsæt ikke er taget hensyn til, at enkelte len er »erigerede« flere gange — f. eks. Marselisborg 1680, 1699 og 1772, Løvenholm 1674 og 1732 — da det nærmest kun har formel betydning, eller gjort rede for fideikommiskapitaler, der er opstået ved salg af len og stamhuse, lige så lidt som for saadanne kapitaler, hvoraf stamhuse og fideikommisgodser er anskaffede, da det, der her interesserer os, kun er at skaffe rede på, hvilke godser, der har været bundne af majoratsbånd af en eller anden art samt forskællige forhold, der står i forbindelse hermed.

Et flygtigt blik på fortegnelsen vil vise os, at der i Jylland i tidernes løb har været 5 eller — om man vil — 6 grevskaber (det grevelige Rantzauske forlods medregnet), 7 baronier, 34 stamhuse og fideikommisgodser, hvoraf 3 (Aggersborg, Krogsgård og Ulstrup) dog dødfødte, samt dele af 2 stamhuse, og endelig 4 klostre o. lgn. C. 100 herregårde (gårde med sædegårdsprivilegier) har i kortere eller længere tid været inkorporerede i disse forskællige majorater. — Tilbage er nu 2 eller — det Rantzauske forlods medregnet — 3 grevskaber (idet Schackenberg jo vel består, men ikke længer findes i Nørrejylland), 1 baroni, 14 stamhuse og fideikommisgodser samt en del af 1 (Barrit-

skov under Rosenkrantz), 1 kloster og 1 hospital, tilsammen bestående af 38 herregårde samt adskillige nyoprettede hoved- og avlsgårde.

I betragtning af den uvilje, der, som vi ovenfor har set, fandtes hos en del af den gamle danske adel mod det nye greve- og friherrevæsen, vækker det lidt forundring at se, at af de tre grevskaber og seks friherskaber, der blev oprettede i Jylland inden udgangen af det 17. århundrede, skylder henholdsvis to og tre personer af gammel dansk adel deres tilværelse, idet en Friis oprettede et grevskab og et friherskab, en Rantzau et grevskab og endelig en Lindenov og en Høeg hver et friherskab. Samtidig oprettedes et grevskab af en indvandret, naturaliseret adelsmand (Schack) og tre friherskaber af nybagt brevadel (Rüse, Marselis, Gyldenkrone), der ikke havde »mange forfædres våben på begge sider«, således som Mette ovenfor har formuleret fordringen til »en herremand«.

Dette forhold behøver dog ikke at vække vor forundring, for dels var der jo ikke få af den gamle adel, der straks kom i nøje forhold til de enevældige konger, og det var ingeniunde af de ringeste, en Hannibal Sehested, en Peder Reedtz, Niels Trolle, Gunde Rosenkrantz, Henrik Bjelke og mange andre (jvfr. de første sider i »Den civile centraladministrations embedsetat 1660—1848«), dels kunde man kanske til en vis grad bortforklare fænomenet ved at pege på, at Mogens Friis, der iøvrigt hørte til den ganske vist gamle men ikke meget ansete familie Friis fra Vadskærgård (1 egern), notorisk var en af landets rigeste mænd, daglig færdedes om kongen og vel vanskeligt kunde holde sig tilbage ved denne lejlighed — selv om han havde ønsket det — så meget mere, som han på grund af visse misligheder¹⁾ kunde have god grund til at holde sig nær

¹⁾ Jvfr. »Kronens skøder« II. 531.

til majestæten, at Ditlev Rantzau var holstener og som søn af en tysk rigsgreve antagelig ikke har følt sig frastødt af de nye moder, at Sofie Amalie Lindenov var en forfængelig ung enke af alt andet end strænge grundsætninger — rygtet havde meget travlt med hende — og endelig at Iver Juul Høeg var en ung mand (29 år) og gift med en søster til to af Griffenfeldts intime veninder (Birgitte og Mette Trolle), af hvilke den ene 1672 var blevet friherinde. Ingen af de fire kan derfor siges at stå som fuldgyldig repræsentant for den selvbevidste gamle danske højadels anskuelse. Forholdet stillede sig ikke væsentlig anderledes på øerne. Der oprettedes dér i samme tidsrum tre grevskaber og ni friherskaber, af hvilke henholdsvis et og fem var knyttede til gode gamle danske adelsnavne (Ahlefeldt, Trolle, Holck, Juel, 2 Putbus'er); vil man end ikke tage ovennævnte friherinde Birgitte Trolle til Brahetrolleborg som bevis for dansk adels tilslutning til de nye moder og vil man end fremhæve, at Frederik Ahlefeldt i forvejen var tysk rigsgreve, at Ejler Holck var en nær ven af Griffenfeldt og hoffet, at i det mindste den ene Putbus i forvejen var romersk friherre og at Jens Juel var blandt de danske adelsmænd, der straks havde sluttet sig til den enevældige konge, kan man dog umuligt se bort fra, at halvdelen af de len, der oprettedes i Danmark inden udgangen af det 17. århundrede, var oprettede for og af mænd af gammeldansk adel. På den anden side kunde den omstændighed, at den anden halvdel var knyttet til indvandret naturaliseret eller nybegt brevadel, siges at vise tydeligere end meget andet, i hvor høj grad den danske adel i løbet af forholdsvis kort tid var blevet fortrængt fra sine godser, da jo de fleste len er oprettede af gamle adelige herregårde med deres tiliggende gods; dog må det ikke oversés, at det også for en stor del var krongods, der til dækning af rigets gæld

var blevet udlagt til kreditorerne, hvoraf de nye len bestod; dette gælder f. eks. i høj grad Schackeborg, Frisen-vold, Ryssensten og Marselisborg i Jylland, Langeland og Samsø for øernes vedkommende. Blandt de gamle jyske herresæder, der ved denne tid blev belagt med majoratsbånd, kunde man fremhæve Gesingholm (Løvenholm), hvis anselige hovedbygning endnu står som et minde om slægten Banner, der længe ejede denne gård, Hvidernes og Rosenkrantzernes navnkundige ejendom Bjørnholm (Høgholm) og den gamle bispegård Næs (Lindenberg) med en betydelig bygning fra Frederik den andens tid.

Som vi har sét, opstod der i Jylland fra 1671 til århundredets udgang tre grevskaber og seks friherskaber. Hele det næste århundrede bragte kun to nye grevskaber — foruden det grevelige Rantzauske forlods — og et friherskab, og i det 19. århundrede kom der intet nyt len til. Det sidste i Jylland oprettede len (Lindenberg) er altså fra 1781; det er oprettet 68 år, før junigrundlovens § 98 satte en stopper for slige udemokratiske handlinger.

Af de ny tilkomne grevskaber skyldte det ældste (fra 1725) den rige Kristen Skeel sin tilblivelse. »Forladende sin families principper« — som det siges — dannede han grevskabet af en række godser, der strakte sig fra Grenå til henimod Viborg. Blandt disse var den store gård Søstrup (135 tdr. htk.), der havde — og endnu har — en prægtig hovedbygning, opført ca. 1600 af Jakob Seefeld. Da den under navnet Scheel blev hovedsæde i det nye grevskab, havde den i mere end hundrede år været i familien Skeels besiddelse. Det var en båndlæggelse af en klækkelig portion af denne ætstore, godsrige families ejendomme, af hvilke iøvrigt allerede en stor del tidligere var benyttede til oprettelse af store stamhuse, hvorom senere. Det andet grevskab, Lindenberg, oprettedes (1781) af den bekendte greve H. C. Schimmelmänn ved en ud-

videlse af det nedlagte baroni af samme navn, og friher-skabet Villestrup af gehejmeråd Verner Rosenkrantz, hvis ældgamle slægt allerede tidligere havde afsat flere friher-relige skud. Rosenkrantz havde tilgiftet sig Villestrup, som tidligere i et par århundreder havde tilhørt den ansete familie Juul. Et medlem af denne havde kort tid efter reformationen ude i en lille sø bygget gården således, som den endnu står.

I Jylland har der altså ialt fra tid til anden været 5 (6) grevskaber og 7 friherskaber; nu er der, bortset fra, at Schackenborg vel endnu består — men udenfor landets grænser — og fra at en lille rest af det Rantzauske for-lods (Rosenvold) endnu er i behold, af al denne herlighed kun 2 grevskaber og 1 friherskab tilbage. Alt det øvrige var forsvundet allerede inden 1811, da Villestrup blev ned-lagt. Dette tyder just ikke på, at de bånd, der unddrager de under et len samlede godser fra den almindelige om-sætning, har været af nogen særdeles solid beskaffenhed. De nedlagte grevskaber (Løvenholm, Scheel) og baronier (Frisenvold, Ryssensten, Marselisborg, Lindenberg, Høg-holm, Villestrup) har gennemsnitlig kun bestået i 75 år. Hvormange almindelige, løse og ledige herregårde har ikke i lige så lang tid eller længere været bevarede i samme slægt. Boller og Møgelkær tilhørte Friiserne et par hundrede år, før de lagdes ind under grevskabet, Lundbæk gik for nogle få år siden ud af familien Juuls eje efter at have tilhørt den i 300 år, Gessinggård har i snart 200 år været knyttet til familien Folsach, Jensgård fra 1748 til familien Glud, Vadsøkærgård fra 1807 til fa-milien Agger, Lerkenfeld i 125 år til familien Kjeldsen, Vosnæsgård, Isgård og Kvelstrup ejedes i omtrent 100 år af familien Gersdorff osv.

Der knyttede sig også til flere af disse len en temme-lig krank skæbne. Løvenholm blev taget i besiddelse af

kongen 1726, da lensgreven Vilhelm Adolf Rantzau var sigtet for medskyldighed i mordet på sin bror, den forrige lensgreve; Scheel blev sat overstyr af den for sin ødselhed almindelig kendte grev Jørgen Scheel; Frisenvold måtte grev Mogens Friises arvinger 1683 overdrage til kongen »til fyldestgørelse for de fordringer, som kronen har på grev Friises arvinger, på grund af de misligheder, som har fundet sted ved hans forretninger og på anden måde«; Lindencborg tilfaldt ifølge erektionspatentet allerede 1688 grev Christian Gyldenløve ved friherinde Lindencbarnløse død; den første friherre til Høgholm døde allerede 1683, hans barnløse søn Niels Trolle Høeg 1700, og dermed kom også dette friherskab til grev Christian Gyldenløve, dog således, at erektors enke nød indtægterne af det, så længe hun levede. Gyldenløves sønnesøn grev Frederik Christian Danneekjold-Samsøe fik ikke blot begge disse friherskaber, men blev også af Christian VI forlenet med det inddragne grevskab Løvenholm; han havde således to grevskaber og to baronier, men ved midten af det 17. århundrede erhvervede han kgl. bevilling på at sælge de tre jyske len, dog således, at de alle bevarede deres frihedshartkorn så længe en Danneekjold-Samsøe var i live; det var en begunstigelse, som i betydelig grad forøgede deres salgsværdi.

Af de nu nedlagte baronier holdt Ryssensten, Marselisborg og Villestrup sig længst, henholdsvis til 1797, 1805 og 1811. Det førstnævnte havde da bestået 125 år, det sidstnævnte kun godt halvhundrede. De faldt alle som ofre for den vilde godsspekulation, der rasede i årene omkring 1800, og blev alle erstattede med fideikommiskapitaler, der i øjeblikket så imponerende nok ud, men tiden har dog tilstrækkelig godtgjort, at der gjordes meget dårlige forretninger med dem.

Endnu ved den tid, da de ældste grevskaber og fri-

herskaber oprettedes, var de fornemste adelsslægter rigt repræsenterede i Jyllands vestligste egne. Voldberg ejedes af en Rantzau, Nørre Vosborg af en Bjelke, Sønder Vosborg af en Juel, Tim af en Sehested osv., men at vinden allerede blæste stærkt mod øst kunde sés af, at kun få af disse fornemme folk havde fast bopæl på disse afsidesliggende gårde. De ejede dem, men de beboede dem ikke. Derfor vilde også en greve eller en baron i disse egne blive som en trane i spurvedans; milevidt vilde de ikke kunne finde ligemænd. Det er derfor højst naturligt, at der kun har eksisteret et grevskab (Schackenborg) og et baroni (Ryssensten) i disse afsides egne, eller — rettere sagt — det er næsten mærkeligt, at der overhovedet er opstået noget len her og endnu mærkeligere, at de, der opstod, holdt sig i en lang årrække; grevskabet består endnu, Ryssensten nedlagdes — som nylig anført — år 1797 uden nogensinde at have været fast residens for baronerne; de holdt i reglen til på Lundbæk ved Nibe. Alle de andre jyske len opstod i de mere smilende og frodige egne mod øst, men selv dér fandt det høje aristokrati ikke de rette vilkår; afstanden fra hovedstaden var for stor, det var for langt fra nådens sol, for langt fra det sted, hvor så mange af dets medlemmer havde deres gærning, fordi de indtog vigtige embedsstillinger i centraladministrationen eller ved hoffet. Så blev også det østlige Jylland forladt og øerne taget i besiddelse. Disses endnu bestående 15 grevskaber og 13 baronier vidner om, at disse egne bød de rette betingelser.

Jylland beklager sig sikkert ikke over tabet af disse herligheder, der naturligvis mere var herligheder for indehaverne end for den store befolkning; den lever sit liv videre under andre former og tror i det mindste selv, at den under disse er lykkeligere. Hvis det er rigtigt, at lykken består i at tro, man er lykkelig, har den altså

vundet ved forandringen. Glemmes bør det dog ikke, at adskillige af lenenes indehavere var mænd med hjertet på rette sted og at flere af dem virkede med nidkærhed og omhu for deres godsers og undergivnes trivsel; man behøver i denne forbindelse blot at minde om grev H. E. Schimmelmann.

Grevskaber og friherskaber var før Christian den femtes tid noget ganske ukendt her i landet, og det samme må siges at gælde stamhusene, selv om der var gjort forsøg på oprettelsen af et sådant allerede midt i det foregående århundrede.¹⁾ Forsøget var glippet og sikkert også forlængst glemt, da det 1683 blev tilladt »enhver privilegeret« at gøre det om igen. Og det blev gjort, og denne gang lykkedes det godt. Der hvilede ikke det odiøse skær over stamhusene som over lenene, i hvert fald ikke i den gamle danske adels øjne. Ganske vist satte de jo skæl mellem privilegerede og ikke privilegerede, men det skæl var her i landet omtrent så gammelt som Methusalem og måtte nødvendigvis af adelen anses som fuldt ud berettiget. At der blandt de privilegerede var opkomlinger af den tarveligste art var naturligvis efter den rettroende gamle fødselsadels mening en vederstyggelighed, men derved var jo intet at gøre. Den livsglade og hovmodige unge enevældes mange fejltrin kunde man ærgre sig over, gøre en vis passiv modstand imod og så vidt muligt holde sig på afstand fra, men når den endelig bød noget, man kunde bruge, hvorfor så ikke bruge det? Der kunde for de gamle adelsslægter være al mulig grund til at gribe den lejlighed, der her tilbød sig, til at sikre sig besiddelsen af en del af de herregårde og det gods, de endnu sad inde med,

¹⁾ Se Engelstofts afhandling i »Samlinger til Fyens historie og topografi« III side 117 ff.

for kastede de et blik tilbage på den snes år, der var forløbet siden enevældens indførelse, måtte de få et levende indtryk af, hvordan de nye tider havde tæret på deres velstand; overalt havde borgerlige og mænd af den nye brevadel revet til sig af det gods, der forud var reserveret den gode gamle adel. Uden at komme ind paa spørgsmålet om, hvad der skal forstås ved gammel dansk adel — et spørgsmål, der tidligere er blevet stærkt debatteret, om ikke uddebatteret — og uden at fordybe os i minutiøse undersøgelser om, hvilke gårde der var gamle adelige sædegårde, kan man som et resultat, der i hvert fald på det nærmeste træffer sandheden, slå fast, at af Jyllands nær op imod 400 herregårde var c. en tredjedel vandret over på fremmedes hænder, på privilegeredes og uprivilegeredes. Tallet kan ikke bestemt opgøres, dels fordi enkelte gårdes historie er dunkel omkring året 1683, dels fordi nogle var delte mellem flere ejere, således at en god gammel adelsmand havde en part af en gård, mens en borgerlig kreditor havde overtaget en del af den. I Tisted amt var over halvdelen af herregårdene vandrede over til den ny tids mænd, i Ålborg amt næsten halvdelen, i Viborg og Vejle amter en tredjedel osv. Mærkelig nok var Hjørring amt et af dem, hvor bevægelsen var mindst kendelig; der sad mænd af den gamle adel endnu inde med de fem sjettedele af gårdene.

De nye slægter, der nu befolkede omtrent en tredjedel af Jyllands herregårde, var for en ret anselig dels vedkommende borgerlige, så borgerlige, at de endnu intet slægtsnavn havde, men adskillige var, som anført, ny adel (Benzon, Lerche, Müller, Linde osv.), adel, som endnu ingen nævneværdig berøring havde med de gamle ætter, og som tildels aldrig fik det, men dog altså familier, der dels i kraft af deres dygtighed, dels formedelst deres rigdomme og kongelig gunst havde hævet sig op over deres

tidligere standsfæller og efterhånden yderligere fortrængte den gamle adels mænd fra deres fædrene jord.

At den i danske lov givne tilladelse til at oprette stamhuse i ret rigelig grad benyttedes af de gamle slægter kan ikke undre, når hensés til en snes års bitre erfaringer, men mange var iøvrigt så forgældede, at de ikke kunde gribe denne lejlighed til at få fast hold for sig og efterkommere i de herligheder, der endnu var tilbage. Men adskillige af dem, der var rige på ubehæftet gods, greb lejligheden. Det er betegnende, at just Mogens Skeel, han, der i »grevens og friherrens komedie« havde gennemheglet de i hans øjne så tarvelige lensgrever og do. baroner, var den første, der oprettede et stamhus i Jylland, nemlig af sin slægts gamle gård Fussinge (1688), og at just medlemmer af samme familie i de nærmest følgende år (1696 og 1697) oprettede de to store stamhuse Birkelse og Gammel Estrup, af hvilke det første dannedes af tre herregårde, Skeelerne i ny tid havde erhvervet — blandt hvilke den meget store Hjermeslevgård — i forbindelse med halvdelen af Hammelse, der fra reformationstiden havde været knyttet til slægten, det andet af den prægtige store gård Gammel Estrup med en lige så smuk som storladen bygning fra adelsvældens bedste tid. Dette sidste stamhus havde så mange tønder hartkorn, at der var mere end nok til halvandet baroni, og hint havde i hvert fald mere, end der behøvedes til ét. Foruden disse tre dannedes i året 1700 — ligeledes af gammelt skeelsk gods — det mindre stamhus Holbækgård af den ældgamle herregård af samme navn, der ligger på den halvø, der sydfra skyder sig ud mellem Kattegat og Randers fjord og ifølge traditionen skal have tilhørt kammersvend Rane Jonsen.

En mere uforbeholden tilslutning til stamhusidéen kunde næppe tænkes; i løbet af godt en halv snes år båndlagdes på den måde vist mindst 4000 tdr. hartkorn

af det gamle og nye skeelske gods i Jylland, og 1725 kom hertil grevskabet Scheel med sine fulde 2500 tdr. hartkorn. Dette er for mere end hundrede år siden gået ud af slægtens eje, men endnu er den knyttet til Birkelse og Gammel Estrup.

Det af Skeelerne givne eksempel fulgtes snart af en del af deres standsfæller om end i mere beskeden målestok, fordi godset ikke var i så rigt mål for hånden, eller fordi det var behæftet og derfor ikke kunde bruges til dette øjemed. Således blev Rosenkrantzernes gamle stamsæde Hevringholm 1695 oprettet til et stamhus af oberst Hans Friis (med skaktavl), og Otte Bjelke oprettede 1705 det lille stamhus Kærbygård ved Århus af knap halvtredje-hundrede tønder hartkorn, hvilket jo var en hel del mindre end, hvad loven foreskrev, men slige små brud på lovens bestemmelser så enevælden let gennem fingre med. Langt senere (1744) blev Rosenkrantzernes gamle gård Rosenholm, bekendt af den lærde Holger Rosenkrantzes virksomhed og af sin prægtige bygning, oprettet til stamhus af hans sønnesøn, geheimeråd Iver Rosenkrantz. Senere endnu kom enkelte andre til, f. eks. Stensballegård og Sæbygård. Hvert af disse stamhuse bestod af to herregårde og var godt 600 tdr. htk. De blev oprettede henholdsvis 1748 og 1797 af to ugifte døtre af baron Frederik Krag og af Oberst Otto Arenfeldt.

Også den nye brevadel kom efterhånden med. Begyndelsen gjordes af landsdommer Peder Lerche, som hørte til den velkendte slægt af dette navn og 1679 havde fået et våbenbrev, da han 1695 oprettede stamhuset Lerkfeld. Herregården af dette navn, som den fik ved kgl. bevilling af 1681, havde tidligere heddet Bonderup, og således hed den altså endnu, da Peder Lerche to år forhen erhvervede den ved indførsel hos sin debitor, den forgældede guldmager Valdemar Daa, en mand, der havde

været på den grønne gren, men »han blev en fattig mand, ikke alene ved sit skibsbyggeri men ved sit alkymistiske væsen, da han så længe gjorde guld, til gård og gods [5: Borreby på Sælland] i en forgyldt røg gik op igennem hans skorsten og selv med en kæp i hånden gik fra Borreby til Smidstrup, hvor han lejede sig en liden hytte«, som P. Friis Edvarsen siger i sin »Underretning om Skælskør købstad« (s. 198).

Atten år senere oprettede baronesse Marselis, af den 1659 adlede slægt Charisius, den gamle herregård Stads­gård ved Brabrand sø til et stamhus, som hun efter sin afdøde mand kaldte Konstantinsborg, og 1722 blev herre­gården Skærsø nord for Æbeltoft, hvortil Gøernes be­rømte navn gennem en lang årrække havde været knyttet, oprettet til et stamhus af Christian Benzon, hvis far 1679 havde fået et våbenbrev. Endvidere blev stamhuset Bid­strup 1763 oprettet af den hovedrige Horsenskøbmand Gert de Lichtenberg, adlet 1739, der fra tid til anden ejede en halv snes jyske herregårde, gjorde meget for de disse underlagte kirkers prydelse og i sin fødeby opførte det smukke palæ, som står den dag idag (»den Lichten­bergske gård« i Horsens); iøvrigt en mand, der havde adskillige gode egenskaber, som ikke altid fandtes hos det høje aristokrati. Endelig var det to nybagte adelsmænd, der i sidste fjærdedel af det 18. århundredè oprettede de to vestjyske stamhuse Ausumgård (1777) og Nørholm (1790) der bægge ligesom Bidstrup består endnu.

Alle de ovennævnte havde en del års adelsskab på bagen, da de oprettede deres stamhus, eller var endogså børn af deres adelsskabs første indehaver. En enkelt var der, som var meget hurtigere i vendingen; han havde kun én dag været adelsmand, da han oprettede sit stam­hus. Det var en præstesøn fra Gøl, Envold Nielsen Berre­gård, en fremadstræbende og utvivlsomt også en dygtig

mand. Han var lige blevet myndig, da han 1679 blev rådmand i Tisted og ægtede enken Anne Søe, der ifølge folketroen stod i ledtog med den onde, skønt hun ikke vides at have foretaget sig noget uskikkeligt; ¹⁾ to år efter blev han borgmester samnesteds og det følgende år ligeledes byfoged. En del penge satte ham i stand til at forstrække omegnens forgældede småadelsmænd med lån, og det førte ham ind på godsershvervelse; fra tid til anden ejede han flere herregårde eller herregårdsparter, og 1688 skaffede han sig en kgl. bevilling på at nyde disse med adelige privilegier og på at have rang med adelen; endelig blev han 1721 justitsråd, blev adlet 19. august 1726 og oprettede som nævnt dagen efter et stamhus af den gamle herregård Kølbygård, senere forøget med Globernes og Krabbernes endnu ældre herresæde Vesløsgård til et stort godskompleks på ca. 1000 tdr. hartkorn, men nedlagt efter kgl. bevilling af 1797. Hans slægt uddøde for en halv snes år siden.

Som bekendt havde den danske adel indtil enevældens tid eneret til besiddelsen af alt adeligt gods; kom en borgerlig i besiddelse af noget af det ved udlæg for gæld eller ved giftermål, var han forpligtet til snarest at afhænde det til en adelsmand. Men allerede 1661 fik Københavns indbyggere ret til at eje og beholde adeligt jordegods med samme frihed som adelen, i de nærmest følgende fik adskillige borgerlige personer ved særlig kongelig benådning lignende ret, og ved en forordning af 1682 fik alle og enhver ret til at besidde sådant gods. I Christian den femtes danske lov gentages denne bestemmelse, men, som ovenfor nævnt, fik kun de privilegerede lov til af deres gods at oprette stamhuse. Denne indskrænkning betød dog ikke meget, da det var let for en

¹⁾ M. Aaberg i »Hist. årbog for Tisted amt« 1910 s. 109.

bemidlet mand at få sig en smuk titel. Penge kunde dengang ligesom nu gøre underværker, og lidt protektion var heller ikke vanskelig at opnå, når man kunde krumme sin ryg. Det var og blev dog et rent særsyn at en borgerlig slægt ejede et stamhus, for de, der ikke havde adelsbrevet i lommen allerede på den tid, da stamhuset oprettedes, sørgede i reglen for snarest at få det bragt i orden, såsnart stamhuset var en kendsgerning. Således gjorde f. eks. familierne Mollerup og Thygesen.

Måske var det Berregårds eksempel, der stod Peder Nielsen Mollerup i hovedet, da han 1731 oprettede Vestervig kloster til et stamhus, det første, der er oprettet af en mand, som hverken var eller blev ophøjet i adelsstanden; han bragte det kun til at blive kommerceassessor, en titel, der ikke kunde bringe ham højt på rangstigen, men da han var bondesøn, var det jo endda ikke så galt. Han var iøvrigt en mand, der havde ført en temmelig omtumlet tilværelse, indtil han blev forpagter på Vestervig kloster, som han senere (1698) blev ejer af. Han var en stor pengepuger og sikkerlig ikke nogen tiltalende person, men dog turde det bidrag til hans karakteristik, der findes i disse samlingers 3. række III, hvori han kaldes »den gamle tyran« og hvor der tales om hans »talrige misgærninger«, være noget for skarpt skåret af forfatteren, der ikke kan frikendes for at have trakteret den gamle kommerceassessor med omtrent lige så stor hårdhed, som denne skal have anvendt overfor sine undergivne. Mollerup blev som sagt ikke selv adlet — måske har hans »talrige misgærninger« gjort ham uskikket til denne ære — men få måneder efter stamhusets oprettelse udfærdigedes adelspatent for hans to sønner med navnet Molderup (Moldrup). Senere øgedes dette stamhus betydeligt, da det ældgamle kongelige slot Ørum 1763 lagdes ind under det, men tynget af en svær gæld blev det nedlagt 1798,

efter at Ørum allerede en halv snes år før var blevet bortsolgt til dækning af en del af gælden.

Det er ikke hensigten her nærmere at omtale alle de stamhuse, der er oprettede i Jylland af ikke-adelige personer; kun skal det endnu nævnes, at ingen af dem opfyldte deres hensigt, der jo var langt frem i tiden at give en gren af slægten et så forsvarligt rygstød, at den kunde indtage en fremskudt social stilling i samfundet. Det af té- og porcellænshandler i København, senere kancelliråd Kristen Hansen 1757 oprettede stamhus Lønborggård gik senere ved giftermål over til familierne Jermiin og Benzon, men nedlagdes efter bevilling af 1813; stamhuset Mattrup, som blev oprettet 1759 af bondevennen amtsforvalter justitsråd Emanuel Thygesen, hvis slægt senere adledes, måtte 1828 sælges for at skaffe dækning for svære skatterestancer, og stamhuset Todbøl bestod kun fra 1782 til 1799. Dette sidste var oprettet af den 83-årige kommerce-
råd Niels Andersen Sommer, forhenværende købmand i Tisted og »en kivagtig mand imod sin præst«. Han havde arvet gården efter sin søn løjtnant Anders Sommer, der »ikke var en vanartet søn af« sin nævnte far. Ved giftermål kom stamhuset meget snart til amtmand Peter Severin Fønss til Løvenholm, der 1793 forøgede det med den komplette hovedgård Boddum Bisgård — samtidig med at noget fjærntliggende gods bortsolgtes — og tre år efter med omtrent 100 tdr. htk. tiender, men derefter — som den meget ivrige godsslagter han var — allerede 1799 erhvervede kgl. bevilling på at sælge hele herligheden, på at skille hovedgårdene af med deres gods og på at udparcellere Todbøl i ikke mindre end 78 parceller. Således spredtes alle disse avner for vinden, hvilket næppe vilde have glædet den gamle kommerce-
råd, hvis han havde haft lejlighed til at se det.

En endnu kortere eksistens end stamhuset Todbøl

havde de to af justitsråd Jørgen Bruun og kancelliråd Kristen Speitzer henholdsvis 1759 og 1767 oprettede stamhuse Krogsgård og Aggersborg; den ovenfor meddelte fortegnelse viser, at ingen af dem nåede ud over den spædeste alder.

Der er i visse henseender mere liv over stamhusene end over lenene; de frembyder mere variation, indehaves af mere forskæelligartede væsner, er mere forskæellige i størrelse og undergår flere forandringer. De befolkes så at sige af både adel — oven i købet højadel — gejstlighed, borger og bonde. På Store Restrup sad lensgreve Christian Frederik Levetzau, på Ausumgård sognepræst konsistorialråd Thomas Just Jermiin, på Lønborggård téhandler kancelliråd Kristen Hansen og på Vestervig kloster den forhenværende bondedreng kommerceassessor Peder Møllerup. Det største stamhus var Lundenæs; det var større end et grevskab (2625 tdr. htk.) og strakte sig lige fra Limfjorden til egnen omkring Varde; omtrent lige så stort var Frisenvold, hvoraf der kunde have været dannet to baronier, og Store Restrup var ikke meget mindre. Hevringholm, Birkelse og Rathlousdal var hvert især større end ét baroni, og Kølbygård, Stenalt og flere var nær derop imod. Iøvrigt var næsten alle stamhusene noget større end lovgivningen fordrede, hvorimod både grevskaber og baronier ofte var mindre, hvilket — som sagt — for en væsentlig del skyldtes den omstændighed, at deres hartkorn blev nedsat ved Christian den femtes matrikulering.

Stamhusene havde ligesom lenene en naturlig tilbøjelighed til at samle sig i det østlige Jylland, men dog ikke i så udpræget en grad. 2 lå i Vensyssel (Sæbygård og Birkelse) eller, om man vil, 3 (det kasserede Aggersborg medregnet), 3 lå i Ty (Kølbygård, Todbøl og Vestervig kloster), 4 i Vestjylland (Ausumgård, Lundenæs, Lønborg-

gård og Nørholm), hvor også Krogsgård, som det aldrig blev til alvor med, fandtes. Alle de øvrige, hvilket vil sige 20 af 31, var samlede i det østlige Jylland mellem Vejle fjord og den smalle del af Limfjorden; nogle af disse skød sig ret langt frem mod vest (Tjele, Lerkenfeld, Mattrup), men de fleste lå ret kompakt i egnen Århus-Randers-Grenå, hvor de havde lejret sig mellem skove og søer, ved brede engdrag og fede agre.

Af Jyllands 31 stamhuse er nu kun de 12 tilbage: tallet var hele tiden temmelig varierende, fordi der idelig fandt nedlæggelser og nyoprettelser sted. Fra 6 i året 1700 steg det til 9 i 1720 og 12 i 1740; 1760 og 1780 stod det på 18, var 1800 gået ned på 16, og tyve år senere på 12. Antallet af underlagte gårde svingede endnu stærkere. Under de 6 stamhuse, der bestod i året 1700, lå 8 sædegårde, under de 12, der bestod 1740, lå 18; da stamhusenes antal 1780 var 18, omfattede de 37 gårde, og 1820 lå 23 gårde under 12 stamhuse.

Antallet såvel af bestående stamhuse som af de dem underlagte herregårde kulminerede omkring året 1780. I de nærmest følgende år fandt mange nedlæggelser sted, navnlig dog i tiden 1796 til 1806 (ialt 8), men det kommer ikke stærkt frem ved betragtningen af de ovenfor anførte tal, fordi hele 6 stamhuse oprettedes i tiden fra 1780 til 1800. Efter 1797 er der i Jylland kun oprettet ét stamhus (Benzon 1829), men nedlagt 9, blandt hvilke nogle af de største (Frisenvold 1798, Store Restrup 1811, Mattrup 1828).

Meget nær ved stamhusene står de såkaldte fideikom-misgodser. Af dem har Jylland ialt kun haft tre, det større Klavsholm, i hartkorn som et jævnt godt stamhus, de to mindre Herschendsgave og Overgård, der hvert var på omtrent halvandet hundrede tønder htk. Af disse nedlagdes sidstnævnte 1910.

Efter grundlovens givelse er intet len eller stamhus blevet nedlagt i Jylland, hvilket utvivlsomt står i forbindelse med, at sådannes oprettelse blev hindret ved dens § 98. Sålænge oprettelse var tilladt, behøvede man ikke at være ængstelig ved at nedlægge, men var oprettelse først forbudt, gav man ved nedlæggelse slip på et uerstatteligt gode. Iøvrigt havde som bekendt grundloven også bestemt, at det ved lov skulde ordnes, hvorledes de bestående len, stamhuse og fideikommissgodser kunde overgå til fri ejendom, men endnu er dette »løfte« ikke blevet indfriet; 1909 nedsattes der dog en kommission til at forberede sagen, og den afgav 1912 betænkning; det er derfor muligt, at det nu snart bliver til alvor. Imidlertid har lovgivningen allerede mægtigt bidraget til at løse det bundne gods, navnlig loven af 21. juni 1854 om afhændelse af bøndergods, loven af 19. februar 1861 om nogle forandringer i fæstelovgivningen og loven af 15. maj 1903, hvorefter enhver tiende skal afløses. Disse tre love er karakteristiske for de tider, der har undfanget dem, idet de to første brugte lokkemidler og den sidste tvang. Virkningerne af dem ses af, at ifølge hof- og statskalenderne havde samtlige len, stamhuse og fideikommissgodser i Jylland 1914 tilsammen kun 7196 tdr. htk., mens de i 1846 havde 21300 tdr. Omkring 1770 skønnes de at have haft c. 32000 tdr. Nedgangen må altså nærmest karakteriseres som rivende.

At den unge enevælde ønskede at omgive sig med glans og pragt var naturligt og stemmende med tidens tankegang, og at den søgte gennem lovgivningen at skaffe visse dertil egnede slægter midler til at sikre sig en i det ydre glimrende position var derfor rimeligt. Vor tid må nødvendigvis have en anden opfattelse, og der vilde vist vanskeligt nu findes nogen, der fandt det tidssvarende at oprette nye len med store privilegier, selv om der også

påhvilede dem visse pligter. Snarere turde der være delte meninger med hensyn til stamhusene. Men bægge dele står nu engang på grund af de demokratiske doktrinens rige vækst og de nationaløkonomiske principper, der for tiden er fremherskende, for fald og iler mod deres undergang. Man må blot håbe, at de, der engang skal fælde den endelige dom over dem for at opfylde grundlovens løfteparagraf, må have en varsom hånd, så at de ikke slår altfor meget i stykker ved samme lejlighed. De bør ikke glæmme, at alt gammelt — når det da ikke aldeles ubestrideligt er af det onde — bør behandles med en vis veneration og med visse hensyn, de bør ikke kun tænke på at udstykke ejendommene for at skaffe plads til flere mennesker og forøge produktionen. Der er andet end husmænd og korn og flæsk og smør, der har værdi her i livet, og dertil hører både herregårdenes minderige bygninger, skønne haver og prægtige skove. Den, der har gjort sig den ulejlighed at se lidt mere af sit fædreland end just den plet, hvor han bor, vil kende det af egen erfaring, og han vil vide, at nogle af landets mest seværdige steder just er hovedsæderne i de nu så efterstræbte grevskaber, baronier og stamhuse. Man tænke blot på, hvad Fyn og Låland rummer i den henseende, men også Jylland har adskilligt, som det vel er værd at værne om: Rosenholm, Klavsholm, Gammel Estrup, Benzon osv. Af hensyn dertil kan man ikke opgive tanken om disses nedlæggelse, hvis den ellers findes i høj grad formålstjenlig, men man kan drage omsorg for, at det ikke altsammen går i skudderudder efter nedlæggelsen. Det tilstræbte fremskridt vilde være et tilbageskridt, hvis alle de smukke haver og parker blev til kålgårde, og alle de herlige gamle slotte forsvandt for at give plads for stinkende svineslagterier og støjende andelsmejerier. Den ulykke vilde være større end den smule skade det muligvis kan

gøre, at staten reserverer nogle tusind tønder hartkorn til slægter, der efter nutids forhold intet særligt krav har på dens bevågenhed, fordi de har svigtet fædrenes traditioner eller er blevet overflødige på grund af forandrede tidsomstændigheder. Lovgivningsmagten har hidtil i høj grad forsømt vore fortidsminder og derved pådraget sig et meget alvorligt ansvar overfor nutid og fremtid; den skulde nødigt sætte kronen på værket ved at medvirke til, at en hel række af landets ældste og smukkeste bygningsværker udsættes for at gå til grunde.

Forudsat, at det overhovedet er rigtigt, når man nutildags så stærkt fremhæver betydningen af, at alle jorder er fri ejendom, der er genstand for omsætning, vil det dog for Jyllands vedkommende betyde såre lidt, at de til de derværende len og stamhuse bundne fri og ufri jorder, hvis samlede hartkorn — tiendehartkornet altså undtaget, og det forsvinder jo iøvrigt nu ifølge loven af 1903 — kun udgør omkring 4000 tdr. — \approx 2—3 % af samtlige jyske ejendomme — overgår til fri ejendom; tilbage bliver endda adskillig bunden jord, statsejendomme, embeds- og tjensteboliger (c. 1500 tdr. htk.) og muligvis kloster- og hospitalsgods m. m. Den dag turde komme, da den nationaløkonomiske vind blæser fra en anden kant, så at man ønsker at samle, hvad man har splittet. Som bekendt afløstes tiden omkring år 1800, da udstykningsraseriet gik over alle bredder, da større og mindre gårde så at sige pulveriseredes,¹⁾ af en tid, da man igen sammenlagde og

¹⁾ For blot at nævne et par eksempler: 1800 blev det tilladt at udstykke Søndervang (60 $\frac{1}{2}$ td. htk.) i 219 parceller, hvoraf hovedparcellen blev 12 $\frac{1}{2}$ td. htk.; 1804 at udstykke Todbøl (26) i 78 parceller, hvoraf to hovedparceller (henholdsvis 5 $\frac{1}{2}$ og 5); 1805 Kærgårdsholm (67 $\frac{1}{2}$) i 324 parceller, hvoraf hovedparcellen blev 12 $\frac{1}{2}$. Tages de tre gårde samlede, blev der til rest til 617 parceller 118 $\frac{1}{2}$ td. htk. — At de gamle hovedbygninger til disse

oprettede en række større landbrug. Mange af vor tids »hovedgårde« — gårde på over 12 tdr. htk. — stammer fra den tid. — Og nu foregår der igen en intensiv udstykningsproces under lovgivningens virksomme understøttelse og opmuntring, omend under iagttagelse af en vis forsigtighed. Kanske kommer igen den dag, da staten anvender store summer på at få oprettet store moderne landbrug og — stambuse.

herregårde er forsvundne, siger sig selv; derved skete der nu ikke så stor en ulykke, men det må jo vel huskes, at det skyldes et rent tilfælde, at det ikke er gået på samme måde med Spøtrup, Vorgård, Katholm og mange andre.